

УВОД

У старим матичним књигама Самоборске и Гатачке парохије не могу се наћи подаци за чланове породице Зимоњића, јер њихово стално мјесто боравка није била Мала Гарева, већ и Објешеник у гатачкој Површи, Бољевићи и Цетиње у Црној Гори, а можда и у још којем мјесту - у којима су се рађали Зимоњићи у ратним годинама и бунтовним временима; у изbjеглиштву и ван домашаја турских власти.¹¹ Куле и станишта Зимоњића у Објешенику, Гареви и Пустом Пољу разарани су и за вријеме Турака и Аустро-Угара, те су у таквим ситуацијама нетрагом нестала документа породице Зимоњића, а тиме и цијелог Гацка чији су они били прваци и главари.

Послије потписивања мира између Црне Горе и Турске, поп Богдан је, 1863. године, са породицом отишао у Црну Гору, где га је књаз Никола лијепо примио и поставио за сенатора.¹² Ту је поп Богдан провео неко вријеме као сенатор, а касније је, 1864. године, купио кућу и земљу у Грахову где се са породицом настанио. Ту му се, 24. јуна 1866. године, на празник светих апостола Вартоломеја и Варнаве, родио син Јован, потоњи Митрополит Петар Зимоњић.¹³

Богданова породица је тих година живјела на катуну у Загори и на богатом имању у Грахову, у Пупову Нуглу, у граховским Барама, у близини Пећине Даковића. Постоји предање да је Богдану, током живљења у Загори, умро син, те да је тамошња окућница свим посједницима била „неталична“.¹⁴

11 Енциклопедија Југославије, Наклада Лексикографског завода ФНРЈ, Загреб, МСМЛХІ, том 8, стр. 625.

12 Чедомир М. Лучић, Звјезданим сјајама йеријице Зимоњића, уз нека упоредна разматрања, у Српска проза данас: Богдан, Стеван и Петар Зимоњић - живот и дјело, научни скуп у Гацку, 1999, стр. 268-269.

13 Нови Михройолий херцеговачки, Хришћански Весник, 1903, год. XX, св. 5, стр. 199; Предраг Пузовић, Српска православна епархија дабробосанска: Шематизам, Србије (Фоча), 2004, стр. 104.

14 Енциклопедија Југославије, стр. 626.

Јован Зимоњић је у црногорском Грахову стицао прва знања. „У кући свога оца стекао је незамјенљиво образовање и васпитање, испуњено дубоком вјером и поносом што припада свом народу“.¹⁵ Зна се да је војвода Богдан био писмен, да је писао писма из Бијелих Дола, из тамнице у Мостару и извјештаје са ратних попришта...¹⁶ Веома је мало података о Јовановом основном школовању. Због честих устанака, Јован је провео дјетињство по шумама Херцеговине и Црне Горе, а његов отац, стричеви и старија браћа били су у борбама.¹⁷ Кад је почeo Херцеговачки устанак, Јован је имао девет година. Не зна се да ли се школовао у некој од посебних школа у Црној Гори које су отворене за дјецу изbjеглице из Херцеговине. Неки подаци показују да су у Дубровнику и Херцег Новом отворене и посебне школе за ову дјецу.¹⁸ Помињу се и школе које су радиле у Игалу и у Топлој. „Један број дјече из Гацка похађао је ове школе. У школи која је радила у Топлој био је учитељ Бориша Мандић из Дулића код Гацка“.¹⁹ „Једна од школа за изbjеглу дјецу из Херцеговине отворена је у селу Осојнику у близини Дубровника. Школу је отворио поп Ристо Ковачевић одмах у почетку устанка у Херцеговини 1875. У њој је радио до јесени 1878. године“.²⁰

Пишући о Зимоњићима, Недељко Шиповац на једном мјесту закључује „да је за све вријеме устанка била присутна брига о школовању подмлатка, да се велики број дјече описменио, а „међу њима, сигурно, и Јован Зимоњић“.²¹

Када су Зимоњићи, нездовољни исходом Херцеговачког устанка и због трзавица са црногорским двором, 1880. године, на-

-
- 15 Недељко Шиповац, *Зимоњићи - славни, стварословни*, Српска проза данас: Богдан, Стеван и Петар Зимоњић - живот и дјело, Љоровићеви сујети прозних писаца у Билећи, научни скуп историчара у Гацку одржаних 18-19. септембра 1999, Билећа, 2000, стр. 408.
 - 16 Предраг Пузовић, *Мишройолий Пејтар Зимоњић, Енциклопедија православља*, књ. III, Београд, 2000, стр. 1457-1458.
 - 17 *Нови Мишройолий Херцеговачки*, Хришћански Весник, 1903, год. XX, св. 5, стр. 199; Предраг Пузовић, *Српска православна епархија дабробосанска...*, стр. 104.
 - 18 Исто, стр. 386.
 - 19 М. Слијепчевић у књизи Самобор, село у горњој Херцеговини, стр. 215.
 - 20 Митар Папић, *Школовање дјече из Босне и Херцеговине за вријеме трајања устанка 1875-1878. године*, у: Историја српских школа у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1978, стр. 132.
 - 21 Недељко Шиповац, н. д., стр. 408.

пустили Грахово и вратили се да живе у Пустом пољу - у селу Гарева код Гацка, о њиховом имању у Грахову старао се и обрађивао га војводин зет, граховски племенски капетан Аким Живков Даковић (синовац војводе Анта Јаковљева), за којим је била удата војводина кћерка Јована, звана Лила.²² Јован је тада имао четрнаест година. Три године касније уписао је Рељевску богословију. Пошто у Мостару тада није било ни једне средње школе, како наводи Предраг Пузовић, „по завршетку основне школе у својој постојбини, Јован се уписао у богословију у Рељеву. Уписао се 1883. а школовање је, са одличним успехом, завршио 1887. године“.²³

Јован је, према Пузовићу, завршио основну школу у својој постојбини - Херцеговини. У то вријеме, према биљешкама Леополда Мароа и Евариста Де Сент-Марија, постојале су школе у Мостару, Љубушком, Требињу, Фочи, Коњицу, Невесињу, Гацку, Столу и Билећи. Према тим подацима, Јовану је најближа школа била у Гацку, а осим ње, према Луки Грђићу Бјелокосићу,²⁴ 1867. године отворена је у селу Дражљеву код Гацка прва приватна конфесионална школа за српску дјецу чији је учитељ био Ђорђе Говедарица, кога је касније замјенио учитељ Атанасије Анђелополь.²⁵ Постоји и подatak о томе да је, 1880. године, учитељ прве вјериоповједне основне школе у Гацку био Јованов стриц, Аћим Зимоњић.²⁶ Ипак, ни један подatak не упућује на то коју је основну школу Јован похађао. Митрополит Нектарије Круљ и Школски Вјесник, пишу само да је Јован Зимоњић био даровит и веома марљив ученик. „Његови учитељи запазили су га као изузетног ћака“.²⁷

-
- 22 Енциклопедија Југославије, Наклада Лексикографског завода ФНРЈ, Загреб MCMLXXI, том 8, стр. 626.
- 23 Предраг Пузовић, Прилози за историју Српске Православне Цркве, Ниш, 1997, стр. 170.
- 24 Лука Грђић Бјелокосић, Из народа и о народу, I, Сарајево, 1919, стр. 182.
- 25 Лука Грђић Бјелокосић, исто, стр. 182.
- 26 Лука Грђић Бјелокосић, исто, стр. 182.
- 27 Митрополит Нектарије Круљ, Сjeћање на дабробосанској митрополији Пејтара Зимоњића, Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878-1958), педесетогодишњице анексије (1908-1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд, 1959, стр. 149-150; Митрополитар херцеговачко-захумски Пејтар Зимоњић, Школски Вјесник, Сарајево, година 10, број 7 и 8, 1903, стр. 590-591.

Поједини дијелови живота Петра Зимоњића, као што су дjetињство, рано школовање и посебно мученичка смрт, недовољно су освијетљени. Истраживачи су покушавали да склопе тај сложени мозаик живота Петра Зимоњића и породице Зимоњић, али нико од њих није се одлучивао за свеобухватнији приступ овој теми. Бројни аутори су покушавали да одговоре на питање: каква је то земља Херцеговина која је у својим њедрима одгојила Петра Зимоњића и какви су то људи међу којима је он живио и радио, али није било радова који су живот и дело Петра Зимоњића посматрали у контексту укупних историјских догађаја који су се рефлектовали на његов живот и рад.

Та „Херцеговина“, земља *љућог криша* и земља *горишака*, која је у својим њедрима одгојила Петра Зимоњића, први пут се јавља у једном документу око 1444. године,²⁸ а означава област којом је управљао један од моћних средњовјековних обласних гospодара - херцег Стефан Вукчић Косача.²⁹ По Владимиру Ђоровићу, област којом је управљао херцег Стефан обухватала је простор „од Цетине до Лима и Мораче, а на северу до Неретве и ушћа Лима са нешто мало поседа и изван тога подручја. На северозападу је држао Дувно и један део Ливањског поља. То су границе старе Херцеговине...“³⁰

Није спорно да је Хумска област простор на којем је као географски и политички појам настала средњовјековна Херцеговина, али је питање етничког састава и вјерске структуре њеног становништва у том периоду много комплексније. У националном погледу Владимир Ђоровић сматра да су Босну и Херцеговину још од 7. вијека насељавали Срби и Хрвати, „са нешто остатака стarih Романа и мање-више романизованих Илира“.³¹ Посебну улогу у формирању вјерске и националне структуре ста-

28 Драга Мастиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 2009, стр. 21.

29 *Херцег Стефан потписивао је свеје име као више начина*; Степан, Стипе-

30 Херцег Стефан потписивао је свеје име као више начина „Stiepan“, „Stefanus“ итд. (Раде Михаљчић, *Идејна подлога штитуле Херцег*, Зборник радова са научног скупа: *Косаче - оснивачи Херцеговине*, Гацко 2000, 324, и табеларни преглед инититулација Стефана Косаче на kraју tog рада).

31 Владимир Ђоровић, *Прошlosti Херцеговине*, Београд, 2003, стр. 67.

32 Владимир Ђоровић, *Политичке љилике у Босни и Херцеговини*, у: Српски писци и научници о Босни и Херцеговини, приредио Здравко Антонић, Београд, 1995, стр. 183.

Поједини дијелови живота Петра Зимоњића, као што су дјетињство, рано школовање и посебно мученичка смрт, недовољно су освијетљени. Истраживачи су покушавали да склопе тај сложени мозаик живота Петра Зимоњића и породице Зимоњић, али нико од њих није се одлучивао за свеобухватнији приступ овој теми. Бројни аутори су покушавали да одговоре на питање: каква је то земља Херцеговина која је у својим њедрима одгојила Петра Зимоњића и какви су то људи међу којима је он живио и радио, али није било радова који су живот и дело Петра Зимоњића посматрали у контексту укупних историјских догађаја који су се рефлектовали на његов живот и рад.

Та „Херцеговина“, земља *љућог криша* и земља *горишака*, која је у својим њедрима одгојила Петра Зимоњића, први пут се јавља у једном документу око 1444. године,²⁸ а означава област којом је управљао један од моћних средњовјековних обласних гospodara - херцег Стефан Вукчић Косача.²⁹ По Владимиру Ђоровићу, област којом је управљао херцег Стефан обухватала је простор „од Цетине до Лима и Мораче, а на северу до Неретве и ушћа Лима са нешто мало поседа и изван тога подручја. На северозападу је држао Дувно и један део Ливањског поља. То су границе старе Херцеговине...“³⁰

Није спорно да је Хумска област простор на којем је као географски и политички појам настала средњовјековна Херцеговина, али је питање етничког састава и вјерске структуре њеног становништва у том периоду много комплексније. У националном погледу Владимир Ђоровић сматра да су Босну и Херцеговину још од 7. вијека насељавали Срби и Хрвати, „са нешто остатака старих Романа и мање-више романизованих Илира“.³¹ Посебну улогу у формирању вјерске и националне структуре ста-

28 Драга Мастиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 2009, стр. 21.

29 Херцег Стефан потписивао је своје име на више начина: Степан, Стипан, Стефан, Степан, Стјепан, а дубровачки извори га, исто тако, помињу на више начина „Stiepan“, „Stefanus“ итд. (Раде Михаљчић, *Идејна подлога штампе Херцег*, Зборник радова са научног скупа: *Косаче - оснивачи Херцеговине*, Гацко 2000, 324, и табеларни преглед инититулација Стефана Косаче на крају тог рада).

30 Владимир Ђоровић, *Прошлост Херцеговине*, Београд, 2003, стр. 67.

31 Владимир Ђоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, у: Српски писци и научници о Босни и Херцеговини, приредио Здравко Антонић, Београд, 1995, стр. 183.

новништва Херцеговине играле су и миграције, које су на тлу Херцеговине вијековима биле јако изражене. Тако се са турским најездама у 14. и 15. вијеку у Херцеговину досељавају веће групе влаха, словенизованих припадника старог романског народа, ма-хом сточара, који су у Душановој Србији добили посебан дру-штвено-правни статус. Влашких катуна у Херцеговини било је и прије тих миграција. Посебан статус они су задржали и у турском управном систему када се име влах користи за посебну социјалну категорију ма-хом сточарског становништва, које је за своју вој-ничку службу уживало неке повластице. Пошто су статус влаха добијали највише Срби, временом ће име Влаха и Срба постати синоним, а именом влах означаваће се посебна категорија Срба сточара. Турци ће са погрдним призвуком Србе често називати Власима. У приморским крајевима Херцеговине живјели су тзв. Морлаци или Црни Власи, које дубровачки писци оцртавају као изразито ратнички елемент. Турци су статус влаха одузимали по-јединим дијеловима становништва када би престала потреба за њиховим војничким услугама. Турским освајањем Херцеговине велике групе влаха сточара пресељене су у Смедеревски санџак. Миграциона кретања у Херцеговини су једна од оних појава ду-гог трајања, која је трајала вијековима и која траје и данас, а имала је снажан утицај не само на формирање вјерске и нацио-налне структуре већ и на многе друге аспекте живота. „Чини се да је Херцеговина једина од оних земаља које Цвијић сматра ак-тивним, из које су миграције ишли на све стране, и на Запад и на Сјевер и на Исток и на Југ. У свим већим српским покретима, особито сеобама, учествовала је и Херцеговина“.³²

Истакнути антропogeограф из Херцеговине Јевто Дедијер, који је крајем 19. вијека пјешке обишао читаву Херцеговину и непосредно контактирао са народом, закључио је да постоје три етничке групе становништва Херцеговине или три етничке душе како их је он називао. То су: 1. старосједиоци, 2. досељеници са истока и 3. досељеници са запада.³³ По њему старосједилаца има највише у Источној Херцеговини и то су већином православни и мусимани. Они су се временом стопили са досељеним становни-штвом и између њих већ тада нису постојале неке битније разли-ке. Као посебну старосједилачку групу становништва Херцего-

32 Јевто Дедијер, *Херцеговина*, Сарајево, 1991, стр. 114.

33 Јевто Дедијер, исто, стр. 117.

вине Дедијер је навео Балије, изразито номадско становништво, које је у компактним масама живјело само у области високих планина Вележа, Маглића, Зеленгоре, Височице, Бјелашнице и у области Борча. Доласком Турака примили су ислам, а они сами су тврдили да вуку поријекло од старе херцеговачке породице Милорадовића. Осим што су се од осталих муслимана разликова- ли својим изразито номадским начином живота, они су задржали и доста својих ранијих вјерских обреда због чега су били презре- ни и изопштени од осталих муслимана. Тако нпр. они нису по- кривали жене, ријетко су посјећивали ћамије, а светковали су ма- су православних светаца. Због тога остали муслимани ни по коју цијену нису са њима ступали у брачне односе.³⁴ Пошто је назив „Балија“ код муслимана коришћен у изразито негативном кон- тексту, тај израз преузеће Срби као погрдан назив за све мусли- мане. То ће бити нека врста одговора на ријеч „Влах“ која се код муслимана употребљавала у погрдном смислу за све Србе. Један дио Балија у околини планине Височице носио је и име Србљак. Тим именом називано је становништво које је живјело у плани- нама и није се кретало са стоком.

По Дедијеру „други дио становништва чине досељеници са истока са православним и муслиманским старешницима средње и јужне Херцеговине. Већину чине Православни, затим Муслима- ни, а има и католика (у Љубињском и столачком котару)“.³⁵ Као посебну етнографску ћелину Дедијер је издвојио католике западне Херцеговине, који се знатно разликују од католика ис- точне Херцеговине. Ови посљедњи са православним и муслима- нима чине једну етничку ћелину, славе крсна имена, говоре ије- кавски итд. За разлику од католика из источне Херцеговине „ка- толици западно од Неретве су икавци, не славе крсних имена, не- мају дубоке традиције, биготни су и мистични“.³⁶ Они би, значи, чинили посебну етничку групу већином састављену од досеље- никог становништва.

Што се тиче вјерске структуре Херцеговине, Ђоровић у том погледу каже: „Лева обала Неретве с Невесињем, Гацком,

34 J. Дедијер, исто, стр. 117-118; CV. Popović - Z. Marković, *Stočari „balije“ kod Čapljine i Ljubiškog*, Гласник земаљског музеја у Сарајеву, Историја и етнографија, нова серија, свеска X, Сарајево, 1955, стр. 147-149.

35 J. Дедијер, исто, стр. 118.

36 J. Дедијер, исто, стр. 122.

Љубињем, Билећом, Требињем имала је претежно православни елемент, док су саму долину Неретве и десну њену страну држали католици³⁷. Иако ово изразито подсећа на вјерску структуру Херцеговине из много каснијег периода, постојање јаких центара православља (Стон и Превлака) као и католичанства (Бар и Дубровник), донекле потврђују ово мишљење. Да је у Херцеговини немањићка традиција и српско православље имало дубоке коријене, доказује и чињеница да на том простору у 16. вијеку долази до обнове Српске Цркве и српске духовности, па и културе. Тако се обнављају стари и зидају нови манастири, а већ 1519. године ради српска штампарија Божидара Горажданина. Нејасно је какву је улогу у Херцеговини могла имати bogumilска јерес поред овако јаких центара православља и католичанства, који нису били нимало толерантни према њој, али је извесно да је постајала јер су се њени трагови, како тврди Владимир Ђоровић, могли наћи у Херцеговини и вијековима касније. Неспорно је да су један дио Херцеговине насељавали и католици што доказује постојање фрањевачких самостана, посебно у њеном западном дијелу, али тај подatak нам не гарантује којој етничкој скupини су они припадали.

Географски положај, шло, клима, насеља

У географском погледу, Херцеговина се дијели на двије посебне цјелине, а то су: висока или планинска и ниска или приморска Херцеговина. Као граница између високе и ниске Херцеговине узима се надморска висина од 500 m, мада не безусловно, јер као што у високој Херцеговини има предјела нижих од 500 m, тако у ниској Херцеговини има предјела виших од 500 m. Планинском Херцеговином доминира област Рудина.³⁸

Клима високе Херцеговине је прилично оштра. Карактеришу је хладне зиме са обилним сњежним падавинама и топла љета, а кишовита пролећа и јесени. Бедеми високих планина запријечили су продор медитеранских утицаја, па у планинским дије-

37 В. Ђоровић, исто, стр. 76.

38 Јован Ђ. Марковић, *Географске обласи СФРЈ*, Београд, 1970, стр. 495. (Рудине је народни назив за виши, југоисточни крај Херцеговине, између Гацког, Невесињског и Мостарског поља на северу, Билеће, планине Видуше, изнад Љубиња, и планине Снијежнице, изнад Стоца на југу).

ловима преовладава субалпска клима. Неретва је својим током просекла високе планине и на тај начин омогућила продор медитеранске климе, па зато и у долини њеног горњег тока преовлађује умјереноконтинентална клима. Како расте надморска висина, тако и опада просјечна годишња температура.³⁹

Приморска или ниска Херцеговина „обухвата земљиште око доњег тока Неретве, њених притока Требижата и Брегаве и велико крашко Попово поље. Она се простире између Мостара, Љубушког, Метковића, Требиња и Билеће, то јест, у непосредном залеђу макарског (биоковског) и дубровачког приморја“.⁴⁰ Састављена је, углавном, од кредних кречњака са више флишних оаза. Ниском Херцеговином доминира област у народу позната као Хумнице, између Љубушког и Требиња.

Различите географске карактеристике тла, довели су до неуједначености биљног покривача и пресудно утицали да се у Херцеговини посебно развије један вид номадског, катунског сточарства. Тако су, оскудна вегетација и сушна љета условили да сточари из низих предјела Рудина и Хумнице у љето изгоне стоку на богате пашњаке високих планина у сјеверној Херцеговини (Зеленгора) и ту са стоком остају све до јесени, када је поново враћају у ниже пределе. Становници виших предјела Рудина, тзв. Површи, због богатих пашњака и обиља воде нису имали потребу за оваквим начином сточарења, осим у неким предјелима где би стоку изгонили на оближње планине, и то само у љетним мјесецима да би на тај начин од стоке сачували усјеве и љетину. Ова два начина сточарења била су доминантна у Херцеговини и имала су вјековну традицију. Осим ових доминантних типова сточарења, поједини дијелови Херцеговине имали су одређене специфичности у начину сточарења као што су, нпр. „етап-

39 То се најбоље може видjetи према средњој годишњој температури у појединим мјестима, мјереној у периоду 1892-1905. (Ј. Дедијер, исто, 15-16).
Мјесто Надморска висина Средња годишња температура у °C

Метковић	32 м	15,03
Мостар	59 м	14,88
Љубушки	98 м	15,08
Требиње	273 м	14,17
Билећа	476 м	11,72
Гацко	969 м	8,55
Чемерно	1329 м	5,26

40 Јован Ђ. Марковић, исто, стр. 812.

на кретања⁴¹ у области Подвежја и слично.⁴² Ово нам јасно говори да су географски и климатски услови одређивали и начин живота и привређивања становништва Херцеговине. Они су, такође, били пресудни при одабиру станишта и материјала од кога ће се градити куће и други објекти неопходни за живот људи и стоке.

Заједничка карактеристика свих типова херцеговачких села јесте да су куће и помоћни објекти прављени углавном на кршевитом, необрадивом терену, да би се на тај начин сачувало што више обрадиве површине, а положај је скоро увијек био такав да су биле заклоњене од вјетра. Пожељно је било, ако је то терен дозвољавао, да положај куће буде такав да што више у току дана буде изложена сунцу. Зато су куће већином прављене у сунчаним или тзв. „осојним“ странама. Свака кућа имала је у близини и неопходне помоћне објекте за стоку (стаје) и сакупљање зимнице (колибе), а и мањи комад обрадиве земље.

Након Берлинског конгреса 1878. године, прва акција коју су аустроугарске власти почеле да спроводе у Босни и Херцеговини била је колонизација, досељавање католика,⁴³ Нијемаца, али и Италијана, Мађара (који су се насељавали у Босну, а онда преселили у Срем), Словака који нису били сви католици. Било је замишљено да се на лијевој, босанској обали Дрине створи цијели ѡердан тих колонија. Прво насеље које су створили било је Виндхорст (данашња Топола код Бање Луке). Католици су насељавани у Босну и Херцеговину да би је претворили у хабзбуршку земљу. До 1911. било је 20 таквих колонија са 260.000 људи.⁴⁴

Све до друге половине 19. и почетка 20. вијека, вјерски фактор је у Херцеговини био пресудан у животу становништва. Срби су били једини национално свјестан елемент у њој. То су примијетили и сви они који су се у било ком погледу бавили Босном и Херцеговином. Тако, нпр., Алберт Шек у свом меморандуму „Босна и Херцеговина и уставне промјене“ из 1910. године, по том питању каже: „Када се српском сељаку (православном) по-

⁴¹ Стока би се постепено помјерала у планину и из планине зависно од временских прилика и вегетације.

⁴² Јевто Дедијер, исто, стр. 40.

⁴³ Епископ Атанасије, умировљени Херцеговачки, *Прослов*, у: Славно доба Мостара, Мостар, 2010, стр. 5.

⁴⁴ Милорад Екмечић, *Херцеговина - српско ђиштање на Берлинском конгресу 1878. године*, у: Календар „Просвјета“ 2010, стр. 80-81.

стави питање шта је, он самосвјесно одговара: Србин, господине, а кад се то исто питање постави католичком сељаку, он стидљиво одговара да је католик. Од једног босанског сељака никад нијам чуо да је Хрват. Насупрот томе, босански интелектуалци, занатлије, трговци католичке вјере признају се без изузетка као „Хрвати“.⁴⁵ Јевто Дедијер такође је у својим проучавањима становништва Херцеговине примијетио сљедеће: „И за Мусимане и за католике може се рећи да немају националне свијести. Код Мусимана њу је замјењивало осјећање припадања једној држави и религији... Ако су Мусимани изгубили националну свијест, остала им је национална традиција и та је несумњиво српска. Православни имају и националну свијест и националне тежње, које се одликују особитом интензивности... Католици (овдје говоримо о народу, о сељацима) све до најновијег времена нису имали ни националне свијести, ни националних тежњи. Припадност католичкој вјери и велика љубав према свему што је католичко била су њихова главна осјећања. Због тога није неразумљиво што су они у најновије вријеме прихватили хрватско име, и постали готово безусловни сљедбеници аустријске државне идеје“.⁴⁶ Дедијер није једини који сматра да су херцеговачки католици тек крајем 19. и почетком 20. вијека прихватили хрватство као своју националну одредницу. Крути став Православне цркве о неодвојивости српства и православља допринио је томе да и поунијаћени Срби, којих је у Херцеговини несумњиво било, у догледној будућности изгубе српску националну одредницу. И сам Дедијер наводи да је у источном дијелу Херцеговине видио доста католика који су још славили крсну славу, која је иначе карактеристична искључиво српском народу.⁴⁷

У току своје бурне историје, Херцеговина је много пута мијењала границе.⁴⁸ Од простране области средњовјековне Хумске господе Косача и турског сандака па до друге половине 19. вијека, када је Херцеговина имала највећи територијални губитак, њену срж чинила је територија која се у административној подјели Краљевине СХС називала Мостарска област. Сличне границе

45 Цитирано према: Tomislav Išek, *HSS u Bosni i Hercegovini do zavodenja diktature*, Sarajevo, 1981, стр. 20.

46 Јевто Дедијер, исто, стр. 122.

47 Јевто Дедијер, исто, стр. 122.

48 Драга Мастиловић, исто, стр. 61.

она је задржала и у социјалистичкој Југославији када је заузимала површину од 9835 km². И поред тога, један дио становништва у некадашњем источном дијелу Херцеговине, а данашњем западном дијелу Црне Горе (Бањани, Дробњаци, Пива, Грахово) и Босне (Фоча, Горажде, Рудо, Вишеград итд.) и данас имају развијену свијест о томе да су ти простори некада припадали Херцеговини и да су њихови преци живјели у „херцеговој земљи“, па себе радо називају Старохерцеговцима.

Мијењање су и границе Црквених епархија.⁴⁹ Послије смрти Митрополита Сарајевског Георгија Николајевића (1885-1896) за Дабробосанског Митрополита изабран је дотадашњи Митрополит зворничко-тузлански Николај Мандић (1896-1907). За вријeme Митрополита Мандића дошло је до промјене границе Дабробосанске митрополије. Села Коњичког котара издвојена су од Дабробосанске митрополије и припојена Захумско-херцеговачкој митрополији, а од Захумско-херцеговачке је узето Рудо и припојено Дабробосанској митрополији. На молбу Митрополита Мандића, Цариградски патријарх Константин (1897-1901) са Светим Синодом 1899. године од дијелова Дабробосанске митрополије основао је четврту митрополију у Босни и Херцеговини - Бањалучко-бихаћку.

Уједињењем Српске Цркве (1920) и доношењем црквеног устава (1931) извршена је нова арондација епархија.⁵⁰ Од Дабробосанске епархије, којом је тада управљао Митрополит Петар, издвојени су ливањски и гламочки срез и припојени Далматинској а јајачки и мркоњић-градски припојени су Бањалучкој епархији. Дабробосанска епархија је добила од Захумско-херцеговачке фочански и чајнички срез; од Рашко-призренске прибојски, нововарошки и милешевски; од Пећке плјеваљски. Захумско-херцеговачка епархија била је трећа у диптисима Српске аутокефалне Цркве и обухватала је: мостарски, билећки, гатачки, невесињски, столачки и требињски срез, градове Метковић и Дубровник и острво Корчулу.

Стална борба човјека са сувором природом за голи опстанак, створила је од херцеговачког човјека горштака, снажног, правдољубивог, сналажљивог и храброг. Савременици као таквог

49 Предраг Пузовић, *Српска ћравославна епархија дабробосанска: Шематизам*, стр. 74.

50 Предраг Пузовић, исто

описују и Митрополита Зимоњића, чија је улога у ратним годинама и у тој борби за голи опстанак била значајна. У Првом свјетском рату, сакупљао је сироту дјецу и слао их на сигурна мјеста ради прехране и школовања, сакупљао храну за сиротињу и одјећу за војску. У вријеме суша и глади принуђен је да скраћује пост.⁵¹

Кад би запријетили суша и глад, Земаљска влада⁵² би прво звала Митрополита, знајући колики утицај има у народу. Једном је молила Митрополита да апелује на народ - да се вади коријење папрати и употребљава за исхрану људи и стоке како би се уштедјеле залихе кромпира, кукуруза и других намирница. У допису се, између осталог, истиче да „коријење од папрати (бујади), има у себи доста хранљивих честица; шкроба има више него ли кромпир и репа. С тога се од коријења те бљке може приређивати добра храна“.⁵³

Један од разлога масовног страдања становништва Херцеговине у току Првог свјетског рата била је и глад. Усљед пустошења појединих обласи те мобилизације радно способног становништва, интернирања, прогона итд., производња основних животних намирница јако је опала. У оним најтежим часовима, када су све српске националне културне и хумане установе и организације биле укинуте и у њима сваки и најмањи рад онемогућен, Црква је имала значајну улогу у помагању становништва.

Проблем здравља и исхране становништва у Херцеговини, према Драги Мастиловићу, био је и у периоду 1918-1929. године скоро стално актуелан.⁵⁴ Прве послијератне године биле су најтеже. Земља је била опустошена ратним разарањима, поља уништена и запуштена, сточни фонд преполовљен, народ протјеран и страдао. Све су то били узроци да је првих послијератних година глад била редован сапутник великим дијелу херцеговачког становништва. Од глади су највише страдала дјеца. Тако је према подацима Обласне државне заштите дјеце и младежи, само у селу Врањска среза било 1920. године чак 71 сиромашно, школско дијете коме је била неопходна помоћ у храни.⁵⁵

51 *Нови Мишройолий херцеговачки*, Хришћански Весник, 1903, год. XX, св. 1, стр. 1-2.

52 ЗВ, БиХ, бр. 37112, IV-4 од 2. марта 1917.

53 ЗВ, БиХ, бр. 37112, IV-4 у: *Вјесник*, Сарајево, 1918, год. VIII, бр. 2, стр. 20-21.

54 Драга Мастиловић, исто, стр. 114-123.

55 АХНЖК, Среско начелство Требиње, кут. 1919/1920, бр. 73/20.

Географске карактеристике и сточарство, као доминантна привредна дјелатност већине становништва Херцеговине, у многоме су условљавали начин њихове исхране. Међутим, с друге стране, опште сиромаштво је захтијевало да се много већи дио меса и млијечних прерађевина продаје него што се користи за исхрану. Због тога ће житарице, поврће (посебно кромпир) и млијеко бити главни прехранбени артикли већине становништва Херцеговине у периоду 1918-1929. године. На оранице је у Херцеговини отпадало свега 22,27% продуктивног тла и због тога је у њој стално била присутна борба човјека са природом за што више обрадивих површина. Херцеговац је крчећи камен и шуму буквально отимао од суворе природе обрадиво земљиште.⁵⁶

Пошто су се културе жита гајиле углавном у областима са већом надморском висином, јер су у нижим предјелима преовлађивале културе дувана и винове лозе, у Херцеговини су у исхрани доминирале управо житарице које су боље успијевале у тим областима. Због тога је јечам био главна житарица од које се правио хљеб, а тек иза њега долазе пшеница, раж и кукуруз. Према статистици из 1925. године у Херцеговини је највише ратарских површина било засијано јечом. У неким планинским областима Херцеговине скоро искључиво су сијани јечам и раж, а хљеб се највише добијао њиховим мијешањем. У тим областима пшеница се сијала у много мањој мјери, јер је слабије успијевала, а кукуруз скоро никако. Кукуруз се углавном куповао, а пшеница се чувала за свечане прилике. У исхрани Мостарске области, тј. Херцеговине, пшеница је била заступљена само са 14,47% у односу на остале житарице.⁵⁷ Осим хљеба, који је био најчешћа, а неријетко и једина храна, веома често је коришћен и качамак са млијеком, кувани или, под сачем, печени кромпир са сиром и кајмаком, а често се користила и масоница или попара (хљеб удробљен у млијеко и истопљени кајмак). У исхрани се користила и чорба од поврћа, а од тога које врсте поврћа највише има у том крају зависила би и врста чорбе. На пример, у планинским областима, где је од поврћа највише било кромпира најчешће би се кувала кромпир-чорба. Посебно је била популарна

56 Гојко Круљ, *Економски проблем Херцеговине као део проблема Јасивних крајева*, Преглед, књ. III, свеска 62, Сарајево, 1929, 67.

57 Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. I, Београд, 1997, стр. 59.

чорба од оступаног јечма (гершла). У исхрани су се користиле, зависно од краја у коме су успијевале, и друге врсте поврћа као купус, пасуљ, патлиџан, лук и тако даље. У зимским мјесецима чорба се кувала са сувим месом, зависно од тога са колико је меса располагало домаћинство.

Херцеговина је била изразито сточарски крај и извозила велике количине меса. Месо је у исхрани било заступљено у већој мјери само у току зимских мјесеци. То је период када се месо, због хладног времена, могло сушити и на тај начин сачувати у употреби више мјесеци. Немогућност да се месо конзервира, тј. замрзне, у току љетних мјесеци било је један од главних узрока што се месо слабије употребљавало љети. Осим тога, стока и месо су били главни артикли с којима је херцеговачки сељак могао зарадити новац неопходан за куповину разних производа које није могао сам произвести, као нпр., со, шећер, дуван и слично. Због тога су из Херцеговине извожене велике количине стоке, као и сушеног меса.

У вријеме Часног поста, а он је био обавезан за све чланове породице, па чак и за болесне,⁵⁸ због оскудице у намирницама, Митрополит Петар се бринуо не само како ће народ постити, него и како ће се прехранити. „Осјећала се велика оскудица у животним намирницама, а нарочито у брашну. Митрополит зна црквене прописе о посту, али има на уму и садашњу велику оскудицу, нарочито у посним животним намирницама, разрјешава народ од прописаног поста у све дане осим петка сваке седмице, те осим сриједе, четвртка, петка и суботе страсне седмице и осим празника Усјековања (29. августа), а то разрјешење од поста има трајати од данас па до 1. септембра 1917“.⁵⁹

Митрополит се надао бољој жетви и надао се да ће стање бити боље од 1. септембра 1917. Међутим, незапамћена суша и помањкање радне снаге, учинили су своје тако да је жетва у Херцеговини била веома слаба, тако да је поново донио одлуку о разрјешавању народа од поста, скраћујући га.⁶⁰

58 Јован Радуловић, *Народно предање и народна књижевносć*, у: Славно доба Mostara, Mostar, 2010, стр. 174.

59 Архива црквене општине у Невесињу бр. 28, од 4/17. марта 1917; *Vjesnik*, Sarajevo, 1918, год. VIII, бр. 2, стр. 20-21.

60 Исто

И 1918. године у пограничним срезовима била је оскудица у животним намирницама, па Митрополит моли да се притече у помоћ овим невољницима.⁶¹ Брине и помаже удовама свештеника, које су због недостатка материјалних средстава једва прехранивале породицу. Митрополит се изборио за то да им се из државних средстава мјесечно дијели по 400 динара, а дјеци по 150,⁶² а посебну помоћ додјељивао им је пред Божић и Васкрс.

У оскудици и општем сиромаштву алкохолизам и хазардне игре били су све присутнији пороци у народу.⁶³ Алкохолизам се ширио, па је Митрополит Петар и о томе бринуо. Препоручивао је свештенству да у свакој прилици проповиједа народу против алкохолних пића и одвраћа га од овог великог зла и како би се трезвеност у народу развила и ојачала⁶⁴.

Да би у оскудним и гладним годинама, прехранили бројне чланове породице, људи су били принуђени да раде све и свашта. Најтеже физичке послове гладан и исцрпљен организам није био у стању да поднесе што је био чест разлог оболијевања. Међу тешким физичким пословима које су људи обављали било је вађење леда у љетним мјесецима из дубоких јама у планинама око Требиња и Невесиња (Црвањ). Лед би се одатле транспортувало до, 20 километара удаљеног града и продавао власницима угоститељских радњи.

Скоро сваке године у појединим крајевима Херцеговине поjavљивале су се епидемије заразних болести тифуса, дизентерије и других. Осим ових, честе болести биле су и туберкулоза, маларија, инфлуенца, као и разне венеричне болести.⁶⁵

Неки крајеви су се издвајали по учесталости појединих болести. Статистика Здравственог одсјека Министарства народног здравља из 1921. године свједочи да је те године највише оболелих од туберкулозе, чак 367 особа, било у срезу Љубушком. У осталим срезовима било их је несразмјерно мање, у Мостару 75, Требињу 78, а најмање у Невесињу 25 и Гацку 28 особа. Зато је

61 Архива црквене општине у Невесињу бр. 45, од 13/26. марта 1918.

62 Од 1895. године за све четири епархије у Босни и Херцеговини постојао је Удовички мировински фонд. Из тог фонда се могло дијелити само по 300 динара годишње.

63 АХНЖ/К, ГОТ, кут. 1, бр. 374/19.

64 Архива Старе цркве у Сарајеву, бр. 137, од 15/28. марта 1924.

65 Ј. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. I, Београд, 1997, стр. 70-71.

чорба од оступаног јечма (гершла). У исхрани су се користиле, зависно од краја у коме су успијевале, и друге врсте поврћа као купус, пасуљ, патлиџан, лук и тако даље. У зимским мјесецима чорба се кувала са сувим месом, зависно од тога са колико је меса располагало домаћинство.

Херцеговина је била изразито сточарски крај и извозила велике количине меса. Месо је у исхрани било заступљено у већој мјери само у току зимских мјесеци. То је период када се месо, због хладног времена, могло сушити и на тај начин сачувати у употреби више мјесеци. Немогућност да се месо конзервира, тј. замрзне, у току љетних мјесеци било је један од главних узрока што се месо слабије употребљавало љети. Осим тога, стока и месо су били главни артикли с којима је херцеговачки сељак могао зарадити новац неопходан за куповину разних производа које није могао сам произвести, као нпр., со, шећер, дуван и слично. Због тога су из Херцеговине извозене велике количине стоке, као и сушеног меса.

У вријеме Часног поста, а он је био обавезан за све чланове породице, па чак и за болесне,⁵⁸ због оскудице у намирницама, Митрополит Петар се бринуо не само како ће народ постити, него и како ће се прехранити. „Осјећала се велика оскудица у животним намирницама, а нарочито у брашну. Митрополит зна црквене прописе о посту, али има на уму и садашњу велику оскудицу, нарочито у посним животним намирницама, разрјешава народ од прописаног поста у све дане осим петка сваке седмице, те осим сриједе, четвртка, петка и суботе страсне седмице и осим празника Усјековања (29. августа), а то разрјешење од поста има трајати од данас па до 1. септембра 1917“.⁵⁹

Митрополит се надао бољој жетви и надао се да ће стање бити боље од 1. септембра 1917. Међутим, незапамћена суша и помањкање радне снаге, учинили су своје тако да је жетва у Херцеговини била веома слаба, тако да је поново донио одлуку о разрјешавању народа од поста, скраћујући га.⁶⁰

58 Јован Радуловић, *Народно ћрданје и народна књижевносћ*, у: Славно доба Мостара, Мостар, 2010, стр. 174.

59 Архива црквене општине у Невесињу бр. 28, од 4/17. марта 1917; *Вјесник*, Сарајево, 1918, год, VIII, бр. 2, стр. 20-21.

60 Исто

И 1918. године у пограничним срезовима била је оскудица у животним намирницама, па Митрополит моли да се притеће у помоћ овим невољницима.⁶¹ Брине и помаже удовама свештеника, које су због недостатка материјалних средстава једва прехранивале породицу. Митрополит се изборио за то да им се из државних средстава мјесечно дијели по 400 динара, а дјеци по 150,⁶² а посебну помоћ додјељивао им је пред Божић и Васкрс.

У оскудици и општем сиромаштву алкохолизам и хазардне игре били су све присутнији пороци у народу.⁶³ Алкохолизам се ширио, па је Митрополит Петар и о томе бринуо. Препоручивао је свештенству да у свакој прилици проповиједа народу против алкохолних пића и одвраћа га од овог великог зла и како би се трезвеност у народу развила и ојачала⁶⁴.

Да би у оскудним и гладним годинама, пре хранили бројне чланове породице, људи су били принуђени да раде све и свашта. Најтеже физичке послове гладан и иссрпљен организам није био у стању да поднесе што је био чест разлог оболијевања. Међу тешким физичким пословима које су људи обављали било је вађење леда у љетним мјесецима из дубоких јама у планинама око Требиња и Невесиња (Црвањ). Лед би се одатле транспортувало до, 20 километара удаљеног града и продавао власницима угоститељских радњи.

Скоро сваке године у појединим крајевима Херцеговине појављивале су се епидемије заразних болести тифуса, дизентерије и других. Осим ових, честе болести биле су и туберкулоза, маларија, инфлуенца, као и разне венеричне болести.⁶⁵

Неки крајеви су се издвајали по учесталости појединих болести. Статистика Здравственог одсјека Министарства народног здравља из 1921. године свједочи да је те године највише оболелих од туберкулозе, чак 367 особа, било у срезу Љубушком. У осталим срезовима било их је несразмјерно мање, у Mostaru 75, Требињу 78, а најмање у Невесињу 25 и Гацку 28 особа. Зато је

61 Архива црквене општине у Невесињу бр. 45, од 13/26. марта 1918.

62 Од 1895. године за све четири епархије у Босни и Херцеговини постојао је Удовички мировински фонд. Из тог фонда се могло дијелити само по 300 динара годишње.

63 АХНЖ/К, ГОТ, кут. 1, бр. 374/19.

64 Архива Старе цркве у Сарајеву, бр. 137, од 15/28. марта 1924.

65 Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. I, Београд, 1997, стр. 70-71.

исте те године у срезу Мостар било чак 311 обольелих од свраба, у Коњицу 184, Љубушком 108, а најмање у Невесињу 31 особа. Од инфлуенце и пјегавог тифуса те године највише је боловало становника среза Коњиц, њих 168. Од маларије је највише боловало у Мостару (сеоски срез), њих 92 и Коњицу 85. Од сифилиса је 1921. године боловало 37 становника коњичког среза, а сеоског среза мостарског 12. Најмање их је од те болести боловало у Невесињу и граду Мостару, по двоје људи.⁶⁶ Иако неки срезови (Билећа, Љубиње и Столац) нису доставили податке, према овој статистици, ипак би се могло закључити да су много чешће оболијевали становници западне и сјеверозападне Херцеговине. Посебно је, према овој статистици, било критично стање у коњичком срезу, који је предњачио и у броју болести и у броју обольелих.

Бројне болести, које су се јављале као посљедица тешког економског стања проузроковале су велику смртност становништва Херцеговине, а поготово дјече. Високу стопу морталитета неутралисала је, такође висока стопа наталитета. Без одговарајуће здравствене заштите становништво је било препуштено природној селекцији тако да су преживљавала само најотпорнија дјеца. Смртност дјече, посебно до пет година старости, била је веома велика.

Морална страна друштвеног живота становништва Херцеговине заснивала се првенствено на патријархалном породичном одгоју и вјерским поукама, а пуно мање на онome што су дјеца стицала у школи.⁶⁷ Село је, према ријечима Драге Мастиловића, љубоморночувало своју патријархалну традицију и трудило се да што више остане отпорно на разне утицаје који су стизали из града. Јако изражена побожност већине херцеговачких сељака све три вјериоисповијести, доприносила је одржавању прилично високих моралних стандарда. Ријеч „образ“ персонификовала је највећи степен обавезног поштења, које је требало стицати и бранити, ако је потребно и животом. До дате ријечи се веома држало и онај који се није држао дате ријечи, сматрао се неморалним човјеком. Као посебно неморална појава сматрало се изневјерити дјевојку, то јест „ударити јој на образ“. Зато се и дешавало да ако момак обећа дјевојци да ће је оженити, па је превари, а призна да јој је обећао, онда му родбина ту дјевојку доведе и без

66 АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 67, бр. 2562/23.

67 Драга Мастиловић, *Морал и обичаји становништва*, н. д., стр. 124.

његовог пристанка.⁶⁸ Псовка се сматрала великим гријехом и наилазила је на општу осуду, а посебно ако би се неко осмјелио да опсује Бога или свеце.

Из многих докумената се види да се Црква трудила да помогне искорењивању неких лоших навика и појава у друштву. О томе свједочи и један допис Митрополита дабробосанског Петра⁶⁹ од 21. марта (3. априла) 1924, у коме обавјештава свештенство епархије „да код једног дијела непросвијећеног народа влада манија потраге за закопаним благом, и да се најчешће тражи код старих цркава и по старим гробљима“.⁷⁰

Митрополит Петар је апеловао: „У рату су многи борци храбро погинули, народ их не смије заборавити. Дужност је цркве, а посебно је дужност свих који остале код куће да раде на томе, како се неће ничим помутити породични живот оних, који пођоше да бране владара и домовину“.⁷¹ Митрополит је савјетовао и опомињао све оне за које је сазнао да не славе славу како је то Богу угодно,⁷² јер нису били ријетки случајеви да се крсне славе прослављају непримјерено вјери и обичајима.

Географски услови, путеви трговачких каравана, а понекад и разлози политичке и војне природе, одређивали су размјештај и развој херцеговачких градских насеља.⁷³ На почетку аустроугарске владавине Босном и Херцеговином 1878, град Mostar је имао 1909 кућа, 2535 станова и укупно 10.848 становника,⁷⁴ а од тога 59,19% муслимана, 27,89% православних, 12,59% католика и 0,32% израелћана.

У свим градским срединама огромну већину становништва чинили су муслимани, па чак и у оним срезовима где су изразита већина становништва били православци или католици. Примјера ради, у срезу Љубушком 87,09% становника било католичке вјериоисповести, али је само 0,28% живјело је у граду, а 92,78% становника града Љубушког били су муслимани. Значи да је у граду живјело 93% свих муслимана среза Љубушког. Од укупно 21.426 становника Херцеговине који су се 1879. године рачунали у град-

68 Обрад Вишњић, *Голија и Голијани*, Требиње, 1987, стр. 143.

69 Архива Старе цркве у Сарајеву бр. 144 од 21. марта (3. априла) 1924.

70 Исто

71 Архива црквене општине у Невесињу бр. 252, од 15/28. новембра 1916.

72 Архива црквене општине у Невесињу бр. 161, од 30. децембра 1915.

73 Драга Мастиловић, *Насеља*, н. д., стр. 87-100.

74 Исто

ско становништво, муслимани су чинили 68,64% становништва, православци 22,37% и католици само 8,81%.

У периоду аустроугарске окупације много тога се промијенило у животу градског становништва Херцеговине. Појачани процес модернизације и урбанизације знатно је измијено физиономију херцеговачких градских насеља. Улагања у те сврхе знатно су повећана,⁷⁵ а број и структура градског становништва се битно измијенило.

Табела 1⁷⁶ – Градско становништво Херцеговине према вјери исповијести по попису становништва 1921. године.⁷⁷

Град	Градско становништво Херцеговине 1921. године							
	Право-славни	%	Муслимани	%	Католици	%	Укупно	%
Мостар	5.102	28,06	8.009	44,06	4.855	26,71	18.176	35,00
Билећа	995	51,36	875	45,17	67	3,45	1.937	10,13
Гацко	692	38,04	1.070	58,82	51	2,80	1.819	13,30
Коњиц	295	13,84	1.197	51,81	789	34,54	2.310	7,74
Љубиње	575	51,89	478	43,14	55	4,96	1.108	7,68
Љубушки	121	4,55	1.892	71,26	651	24,51	2.655	6,31
Невесиње	675	38,42	995	56,72	81	4,61	1.754	7,74
Столац	1.007	22,58	2.426	54,41	1.019	22,85	4.458	13,02
Требиње	2.474	42,24	2.412	41,18	578	10,02	5.856	26,23
Укупно	11.521	30,73	18.789	50,12	7.174	19,13	38.292	14,39

Из табеле (Табела 1) може се видјети да се број градског становништва Херцеговине у периоду аустроугарске управе знат-

75 Према аустроугарским извјештајима, Херцеговина је на развој и урбанизацију градских насеља уложила општинских средстава, до 1904. године 1.597.288 круна или 17,43% од укупних средстава која су уложена у Босни и Херцеговини за те сврхе од 1897. до 1904. године (осим Сарајева, које је у те сврхе само уложило више него сва остала мјеста у БиХ). (Извјештај управе Босне и Херцеговине 1906. Издало заједничко Министарство финансија, Загреб, 1906, 64-69, 572-573. и 584).

76 У табелу нису појединачно унесени Евангелисти, Израелјани и остали, али су у коначном збиру по градовима рачунати. Као католици у табели се рачунају и римокатолици и гркокатолици.

77 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932. године. Заједно са градским становништвом Столца рачувано је и градско становништво Чапљине, која је тада била котарска испостава столачког котара.

но увећао, и то у већини срезова. Тако је 1921. године проценат градског становништва Херцеговине износио 14,39%, што представља велико повећање у односу на почетак аустроугарске управе. Највећи прираст градског становништва имао је Мостар, затим срезови који су граничили са Црном Гором. Тако је Билећа са 1,71% градског становништва стигла до 10,13%. Требиње је од 4,79% стигло на чак 26,23% градског становништва. У Гацку се тај проценат попео са 7,07% на 13,30%. Разлог за оваква демографска кретања налазимо у чињеници да су то за Аустроугарску била важна погранична гарнизонска мјеста у којима су правили разне војне и цивилне објекте. Посебно је у том периоду напредовао Мостар, али и Требиње које је имало убрзан економски развој. Знатно се промијенила и вјерска структура градског становништва, јер муслимани нису више чинили тако огроман проценат у градовима. Опажа се знатно повећање градског становништва других вјериоисповијести, а посебно православаца. У неким мјестима православци су чинили већину градског становништва.

У периоду од 1903. до 1920. године, у вријеме док је Митрополит Петар био на челу Захумско-херцеговачке Митрополије, услови живота у градовима знатно су побољшани. У већини градских средина у Херцеговини, још за вријеме аустроугарске власти, изграђени су водоводи, чатрње и бунари. Тако је водовод „Радобоља“, укупне дужине 40 km, који је водом снабдијевао Мостар, изграђен 1885/86. године, а појачан 1902. године, тако да је могао испоручивати 50 литара воде у секунди и вода је, према подацима из 1919. године, уведена у све куће за становање.⁷⁸ У Мостару се 1919. године налазило 59 чесама и 75 хидраната за натапање улица и гашење пожара.⁷⁹ И већина осталих градских насеља у Херцеговини имала је у Краљевини СХС ријешено питање снабдијевања питком водом. Осим Мостара још нека мјеста имала су водовод направљен од жељезних цијеви, а био је проведен и по неким кућама.⁸⁰ Најтежа ситуација, са снабдјевености питком водом била је у Љубушком, који је, посебно у љетњим мјесецима, оскудијевао са питком водом. У неким мјестима, као нпр. у Љубињу, није постојао водовод, али је то питање ријешено из-

⁷⁸ *Босански гласник*, 1919, III одсјек, Опис мјеста БиХ, стр. 190.

⁷⁹ Исто

⁸⁰ Требиње је имало водовод дужине 11,4 km, Невесиње дужине 4,7 km, Гацко 0,8 km, итд.

градњом бунара и чатрња.⁸¹ Већина градских насеља имала је опрему за гашење пожара и добровољне ватрогасне чете.

У Мостару је постојала окружна болница, а у Билећи, Гацку, Невесињу, Требињу и Стоцу среске болнице. У осталим мјестима постојале су мале општинске болнице или амбуланте. Од 1923. године у Мостару је радила стална бактериолошка станица, као епидемиолошка станица за Херцеговину. Мостар је имао три апотеке, а Коњиц, Љубушки, Требиње и Столац по једну. Свако насеље имало је најмање један хотел и по неколико преноћишта, а кафана, трговина и занатлијских радњи и по неколико десетина. Највећи хотел био је „Неретва“ у Мостару, а имао је 29 соба за преноћиште. Свако насеље имало је по једну или више школа. Уз зграду окружног суда, те среских и општинских судова, налазили су се затвори, тако да су поједина мјesta имала и по неколико затвора. Сва мјesta имала су више вјерских објеката различитих религија, а њихов број је зависио од тога којој религији је припадала већина становништва тога мјesta. У Мостару је 1911. изграђена градска електрана која је град опслуживала електричном енергијом. До 1929. године остала херцеговачка градска насеља нису имала електричну расвету. Један дио херцеговачких насеља добиће струју пред Други свјетски рат, а већина тек након рата. Нека насеља на улицама су имала петролејску расвету. Коњиц је, примјера ради, освјетљавало 90 петролејских лампи, а Невесиње 42 петролејке.⁸²

Постојала је и велика неравномерност у писмености сеоског и градског становништва, а напори разних културно-просветних друштава на описмењавању села, посебно сеоских домаћица, нису давали завидне резултате. Митрополит Петар се енергично заузимао за српске школе и националне установе. Намјеравао је да отвори монашку школу. „Обилазио је многа мјesta своје Епархије, уносио је у широке слојеве народа свој национални оптимизам и уздизао оне који су сумњали и клонули. Као

81 АБиХ, Здравствени одсјек Министарства народног здравља (даље: ЗОМНЗ), кут 9, бр. 2661/21.

82 *Босански гласник*, Сарајево 1919, III одсјек, Опис мјesta БиХ, 184 и 193.

члан Сабора⁸³ иступао је увијек са великим опрезношћу и тактиком.⁸⁴

У тим тешким временима српски народ се окупљао око своје Цркве и културних друштава. Оснивањем *Обилића* оснивају се и српске соколске организације у Босни и Херцеговини. Гледајући у соколској идеји „само срећу и напредак за народ и његову омладину“, Митрополит Петар препоручује свима општинским одборима, свештеницима и учитељима Епархије, да се сваки у своме крају својски заузме око провођења соколске идеје, односно за оснивања Српског Сокола, те да тиме покаже, „да му на срцу лежи његов народ, па да због тога жели и хоће да ради све оно, што га води његовој срећи и сигурном напретку“.⁸⁵

Први свјетски рат уназадио је сточни фонд у Херцеговини,⁸⁶ а посљедице ће херцеговачко сточарство осјећати дugo послиje рата. Процес опоравка и повећања сточног фонда текао је веома споро, посебно због сточних болести, тако да је и послиje десет година од рата број стоке био мањи у односу на стање прије рата.

Индустријска производња, осим у области Мостара и Коњица, за Херцеговину је била беззначајна привредна грана, јер је у њој учествовао незнatan проценат становништва.⁸⁷ Нешто боље од осталих, била је развијена индустрија дрвета и то углавном у подручју Коњица, где су комплекси високих шума погодовали развоју ове индустријске гране.⁸⁸ Занатство и трговина углавном су пратили опште привредно кретање у Краљевини. Привредна коњунктура непосредно послиje Првог свјетског рата погодовала је развоју тих привредних грана. О томе најбоље свједочи и појачано отварање занатских, трговачких и угоститељских објеката. Међутим, већ од 1922. године запажа се лагана стагнација, а већ од 1925. године и први знаци привредне кризе, а посебно

83 Међу Србима, вирилним члановима Сабора у Сарајеву, био је и Митрополит захумско-херцеговачки Петар Зимоњић (Томо А. Братић, *Из Мемоара Војводе Богдана Зимоњића - Календар Просвјета за годину 1911*, Сарајево, 1910, стр. 65-69).

84 Мирко Максимовић, *Мијаројолиш дабробосански Пејтар*, Братство, Сарајево, 1933, год. IX, бр. 9, стр. 118.

85 Архива црквене општине у Невесињу број 906, од 7. октобра 1911.

86 Драга Мастиловић, *Пољо привреда*, н. д., стр. 166.

87 Драга Мастиловић, исто, стр. 166-170.

88 Branislav Begović, *Austrougarski prestolonasljednik Franz Ferdinand i bosansko-hercegovačke šume i svjetlu arhivske grade*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih Bosne i Hertegovine (Sarajevo), 1972-1973, XII-XIII, стр. 88.

пољопривредног сектора, која ће се у наредном периоду још више продубљивати, да би кулминирала у општој економској кризи тридесетих година. Презадужени сељак није био у стању да купује ни оно што му је било неопходно, што ће се одразити и на друге привредне гране, посебно трговину и занатство.⁸⁹

Неријешено аграрно питање и на њему заснован вјерски антагонизам, било је мучно наслеђе турске, а затим и аустроугарске епохе. Продубљени злочинима шуцкора у току Првог свјетског рата, ови проблеми ће кулминирати непосредно по његовом завршетку и биће оличени у насиљном рјешавању аграрног питања, посебно насиљем и пљачком од стране разних одметничких група. Овим пљачкашким мотивима одметништва, којима је у почетку највише било изложено муслиманско становништво, придржиће се убрзо и политички мотиви иницирани Божићном побуном присталица краља Николе у Црној Гори 1919. године. Тек што су органи власти успјели да се обрачунају са послијератном анархијом и насиљем, у Херцеговину су, почев од 1922. године, почеле да продиру политичке идеје Стјепана Радића. То ће бити кључан моменат у потпуној радикализацији политичких односа у Херцеговини. За само неколико година Радићеве пропаганде, католичко становништво Херцеговине било је спремно да се од ватрених поборника директног уједињења са Србијом 1918. године, преобрази у слијепе сљедбенике Радићеве идеологије, који су стварали одреде за борбу са војском и жандармеријом. Осим тога, примат који су међу херцеговачким католицима у периоду аустроугарске управе од фрањеваца преузели језуити, а посебно њихов радикалан став према новој држави, неће проћи без видних посљедица по однос херцеговачких Хрвата према тој држави и Србима као најбројнијем народу. Политика Југословенске муслиманске организације, најутицајније политичке партије међу херцеговачким муслиманима, све до 1925. године ишла је у смјеру подршке Радићевој политици. То је допринијело још већој националној и вјерској поларизацији становништва Херцеговине и још више закомпликовало и онако затегнуте политичке односе. Повремени упади одметничке дружине Маја Вујовића и убиства муслимана пријетили су да у тој запаљивој атмосфери изазову вјерске сукобе са несагледивим посљедицама. Период краткотрајног смиривања политичких тензија, проузрокован на-

⁸⁹ Драга Мастиловић, исто.

глим Радићевим преокретом 1925. године, одразио се и на Херцеговину, али није дugo потрајао да би анулираo посљедице које је за собом оставила разорна пропаганда Стјепана Радића. Најнездовољније у томе било је муслманско становништво, које се Радићевим преокретом, осјетило превареним, и то не само од Радића, већ и од својих политичких лидера у вођству ЈМО. Период 1925-1927. године био је обиљежен сталним кризама у руководству већине политичких партија, што је доводило до цијепања посланичких листи, формирања нових посланичких клубова. Сукоби у руководству неминовно су се одражавали и на одборе унутар земље. У Херцеговини су све политичке партије имале таквих проблема, а посебно нездрава атмосфера владала је у одборима Радикалне странке. Убиство посланика ХСС у скupштини 1928. године одразило се веома негативно на укупну политичку ситуацију у земљи, па самим тим и у Херцеговини.⁹⁰

Покушај краља Александра да, увођењем личног режима и радикалним наметањем интегралног југословенства, такав историјски развој скрене у другом правцу, није донио резултате. Као и у осталим дијеловима Краљевине СХС, и у Херцеговини је, у периоду 1918-1929. године, српско гласачко тијело се поцијепало на више партија. За разлику од Срба, муслмани и Хрвати масовно су концентрисали своје гласове за ЈМО и ХСС, као своје вјерске и националне организације. То није могло проћи без великих посљедица по српско становништво Херцеговине.⁹¹

Привредно и културно заостала, политички, национално и вјерски дубоко подијељена, Босна и Херцеговина је послије 1929. године улазила у немирнији период своје историје. Заоштравање многоbroјних, а првенstвено вјерских, супротности довешће је десетак година касније, у Другом свјетском рату, до нове катастрофе и покушаја физичког и духовног истребљења једног читавог народа. Као да је нешто више од двадесет година мира искоришћено да се осавремени оружје, да прирасту нове генерације и да се боље осмисли стратегија, како би се оно што је започето у Првом свјетском рату довршено. По други пут у 20. вијеку српски народ у Босни и Херцеговини преживљавао је геноцид, али сада у држави за коју су многи њени умни људи дали свој видан допринос. Павелићева Независна држава Хрватска је неми-

90 Драга Мастиловић, исто, стр. 166-170.

91 Исто

лосрдно гутала све што није хрватско и клеро-фашистичко на простору од ријеке Дрине до Јадранског мора.⁹²

Покушали смо да, у најкрајним цртама, освијетлимо Херцеговину која је у својим њедрима одгојила породицу Зимоњића и Петра Зимоњића и да кажемо какви су то били људи који су се увијек борили за опстанак са сувором природом, која је од њих створила снажне, правдољубиве, сналажљиве и храбре људе - горштаке.⁹³

Све невоље које су вијековима пратиле Херцеговину: рат, глад, сиромаштво, непросвећеношћ чекале су Петра Зимоњића, 1903. године, када је ступио на пријесто митрополита херцеговачких. Од тада у Херцеговачко-захумској а затим и у Дабробосанској митрополији, ни један значајнији црквени документ, скуп, или друштвена активност нису прошли без његовог потписа, присуства или благослова. Уживао је велики углед у цijелом народу. Без обзира из какве је средине ко долазио, Митрополит му је постајао путоказ. Проповиједао је милосрђе и љубав, и у складу с tim се понашао.⁹⁴

Од рођења, 1866. године, прате га устанци и живот у избјеглиштву, па је тај дио његовог живота остао у сјенци крупних до-гађаја и скоро неосвијетљен у литератури.

Вријеме у коме је живио Петар Зимоњић је вријеме у коме су се смјењивали крупни историјски догађаји, епохе, царевине, краљевине и владе - у избјеглиштву, под окупацијом, у рату и на слободи. У тим тешким условима, који су дјелимично и у овом уводу истакнути, све активности Митрополита Петра биле су окренуте борби за голи опстанак народа и његово просвећивање, а том циљу био је окренут и сав Митрополитов црквени и национални рад.⁹⁵

92 Драга Мастиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца*, Београд, 2009, стр. 463-464.

93 *Нови Митрополит херцеговачки*, Хришћански Весник, 1903, год. XX, св. 1, стр. 1-2.

94 *Нови Источник*, Сарајево, 1940, бр. 4, стр. 101-103.

95 Митрополит Нектарије Круљ, *Сjeћање на дабробосанској митрополији Петра Зимоњића*, Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878-1958), педесетогодишњице анексије (1908-1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд, 1959, стр. 148-150.

Био је суочен са свим оним што се дешавало у Европи у другој половини 19. вијека - са ширењем идеја слободоумља, слободе увјерења, изражавања и мишљења по сопственој савјести, са слабљењем интензитета вјеровања и теолошког доживљаја, са удаљавањем вјерника од светих књига, али и од Цркве, од молитви и слушања проповиједи - што се тумачило као отпор конзерватизму цркве, отпор контроли друштвеног живота вјерника, отпор бројним религиозно-моралним ограничењима.

Римокатоличка црква је у посљедњим деценијама 19. вијека отпочела да изграђује велики идеолошки систем чији је задатак био да, преко пораста социјалне, културне и политичке улоге Цркве, задржи доминантно мјесто у организовању цјелокупног друштвеног живота. Низом аката, енциклика, упутстава, посланица, Римокатоличка црква је настојала да изврши преокрет у мишљењу и животу католика, да пробуди „свијест католичку“, да ојача „чвјето католичко“, да вјери врати „јавно достојанство“. Ишло се за тим да се у држави која се лагано ослобађала апсолутистичке власти преко система братовштина, конгрегација, вјерских друштава, вјерске наставе у школи, вјерских школа, вјерске штампе и вјерских књига створи „унутрашња католичка држава“. Била је то посљедица убеђења Римокатоличке цркве да је након 19. вијека, који је та црква дефинисала као „повјест уроте“ против Цркве, времена у коме су перо и школа понизили Цркву и обесмислили ријечи попут просвјете, напретка, слободе, времена у коме је наступила „млохавост у вјери“, требало извести велики духовни преокрет. Тај духовни преокрет Римокатоличка црква покушава да изведе и на југословенском простору почев од 1900. године и Првог католичког састанка који је, уз остало, донио осам резолуција и путем њих осмислио клерикални програм за цио 20. вијек.⁹⁶ Са тим идејама, које су се зацариле на простору Аустроугарске, Зимоњић се сусреће у Херцеговини и против њих се бори.

Док је био у Захумско-херцеговачкој Епархији, у процијепу између Беча, Земаљске владе и народних очекивања, Митрополит је и у најтежим тренуцима налазио праве ријечи и рјешења,

96 Милорад Екмечић, *Судбина југословенске идеје до 1914. Полишички живот Југославије 1914-1945*, Зборник радова, Београд, 1973, стр. 34; Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 1992.

имајући увијек на уму интересе народа, не жељећи да увриједи ни цара, као ни неког од оних „малих“ људи који су у Митрополиту често гледали спасиоца.